

STANDARDIZATION OF RELIGIOUS TERMINOLOGY IN ARABIC: THE JURJANI MODEL

Baxromkhuja Muxammadkhujaev

Senior Lecturer

International Islamic Academy of Uzbekistan

b.muhammadkhujaev@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Arabic terminology, religious lexicon, standardization, al-Jurjani, Ta'rifāt, Islamic terminology, lexicography.

Abstract: This article analyzes how the issue of the standardization of religious terminology in the Arabic language is reflected in the works of Ali ibn Muhammad al-Jurjani (1339–1413). The work Ta'rifāt, created by al-Jurjani, is considered an important example of terminological lexicography and standardization in the Islamic scholarly tradition. The article discusses the methodological foundations of terminological standardization, the characteristics of al-Jurjani's model, its relationship with preceding and subsequent traditions, as well as its influence on modern Arabic terminology. The research is based on classical and modern Arabic-language sources, as well as relevant scholarly works in Uzbek linguistics.

Received: 20.05.26

Accepted: 21.05.26

Published: 22.05.26

ARAB TILIDA DINIY TERMINOLOGIYANING STANDARTLASHUVI: JURJONIY MODEL

Baxromxo'ja Muxammadxo'jayev

Katta o'qituvchisi

O'zbekiston Xalqaro Islomshunoslik Akademiyasi

b.muhammadkhujaev@mail.ru

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: arab terminologiyasi, diniy leksika, standartlashuv, Jurjoni, Ta'rifot, islom terminologiyasi, lug'atchilik.

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab tilida diniy terminologiyaning standartlashuvi masalasi Ali ibn Muhammad al-Jurjoni

(1339–1413) asarlarida qanday namoyon bo‘lganligi tahlil qilinadi. Jurjoniy tomonidan yaratilgan "Ta'rifot" asari islom ilmiy an'anasida terminologik lug'atchilik va standartlashuvning muhim namunasi sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada terminologik standartlashuvning metodologik asoslari, Jurjoniy modelining xususiyatlari, uning oldingi va keyingi an'analar bilan munosabati hamda zamonaviy arab terminologiyasiga ta'siri muhokama etiladi. Tadqiqot klassik va zamonaviy arab tilidagi manbalar, shuningdek o‘zbek tilshunosligidagi tegishli ilmiy ishlar asosida amalga oshirilgan.

СТАНДАРТИЗАЦИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ: МОДЕЛЬ ДЖУРДЖАНИ

Бахромхужа Мухаммадхужаев

Старший преподаватель

Международной исламской академии Узбекистана

b.muhammadvkhujaev@mail.ru

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: арабская терминология, религиозный лексикон, стандартизация, Джурджани, «Таърифот», исламская терминология, лексикография.

Аннотация: В данной статье анализируется проблема стандартизации религиозной терминологии на арабском языке, как она проявляется в трудах Али ибн Мухаммада аль-Джурджани (1339–1413). Созданное Джурджани произведение «Таърифот» считается важным примером терминологической лексикографии и стандартизации в исламской научной традиции. В статье рассматриваются методологические основы терминологической стандартизации, особенности модели Джурджани, ее связь с предшествующими и последующими традициями, а также ее влияние на современную арабскую терминологию. Исследование основано на источниках на классическом и современном арабском языках, а также на соответствующих научных работах в области узбекской лингвистики.

Kirish. Arab tili tarixida terminologik standartlashuv masalasi ko'p asrlik ilmiy munozaralar va amaliy ishlanmalar bilan chambarchas bog'liqdir. Islom sivilizatsiyasining yuksalishi bilan birga diniy, falsafiy, huquqiy va ilmiy sohalar kengayib bordi hamda yangi tushunchalarni ifodalash uchun aniq va barqaror terminlar yaratish zarurati paydo bo'ldi (Versteegh, 2014:203). Bu jarayon ayniqsa IX–XV asrlarda – islom oltin davrida – jadal kechdi.

Terminologik standartlashuvga doir eng muhim hissa qo'shgan olimlardan biri Ali ibn Muhammad al-Jurjoniy (al-Sayyid al-Sharif, 1339–1413) hisoblanadi. Uning "Kitob al-Ta'rifot" (كتاب التعريفات) asari arab ilmiy an'anasida terminologiyani tizimlashtirish va birlashtirish yo'lida fundamental qadam bo'ldi (al-Jurjoniy, 1983:3–5). Bu asar nafaqat teologik va falsafiy terminlarni, balki tilshunoslik, mantiq, tasavvuf va huquq sohalaridagi tushunchalarni ham qamrab oladi.

O'zbek tilshunosligida arab terminologiyasiga oid tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da (Yo'ldoshev, 2018:15; Toshpo'latov, 2021:87), Jurjoniy modelini alohida metodologik tahlil sifatida o'rganish kam murojaat qilingan soha bo'lib qolmoqda. Ushbu maqola shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida yozilgan.

Asosiy qism. Arab terminologiyasi tarixi bo'yicha G'arb ilm-fanida eng ko'p e'tirof etilgan tadqiqotchilardan biri Kees Versteegh hisoblanadi. U arab tilshunosligi tarixini sistemali tahlil qilgan asarida terminologik standartlashuv jarayonini tilning kodifikatsiya bosqichi sifatida belgilaydi va bu jarayon grammatika, lug'at hamda ritorika sohalarini bilan parallel rivojlanganligini ta'kidlaydi (Versteegh, 2014:198–215).

Arab terminologiyasiga bag'ishlangan arab tilidagi manbalarda Taha Husayn (طه حسين) tilning ma'naviy va ilmiy taraqqiyotidagi rolini ta'kidlasa (Husayn, 1956:78), Ibrahim Anis (إبراهيم أنيس) esa arab leksikasidagi semantik o'zgarishlar va terminologik evolyutsiya masalalarini ko'rib chiqadi (Anis, 1966:134).

Zamonaviy arab terminologiyasini o'rganishda Ahmad Mukhtar Umar (أحمد مختار عمر) ning ishlari alohida o'rin egallaydi. Uning leksikografiya va terminologiya sohasidagi tadqiqotlari Jurjoniy an'anasining zamonaviy davom ettirilishi sifatida baholanishi mumkin (Umar, 1993:22–30).

O'zbek tilshunosligida Alisher Yo'ldoshev arab o'zlashmalarining o'zbek tiliga ta'sirini o'rganib, diniy terminlar qatlami alohida semantik tizim tashkil etishini ko'rsatadi (Yo'ldoshev, 2018:20–35). B. Toshpo'latov esa klassik arab-muslim terminologiyasining o'zbek falsafa lug'aviy fondiga ta'sirini tadqiq qilgan (Toshpo'latov, 2021:90–105).

Ali ibn Muhammad al-Jurjoniy – Jurjon (hozirgi Eron) shahrida tug'ilgan, o'z davrining yetuk mutakallim (متكلم), faylasuf va tilshunosi. U Temuriylar saroyida yashab ijod qilgan va Samarqandda Ulug'bek madrasasida dars bergan (Brockelmann, 1937:204). Uning asarlari orasida "Sharh al-Mawaqif" (شرح المواقف), "al-Ta'rifot" va "Sharh al-Kafiya" alohida muhimdir.

Jurjoniy o'z davrida "al-Sayyid al-Sharif" laqabi bilan tanilgan va islomiy ilmlarning ko'plab sohalarida – kalom, falsafa, mantiq, nahu va balag'at – asarlar yozgan. Uning terminologik sistemasi birinchi navbatda islom ilmiy merosini umumlashtirish va yangi avlodga etkazish maqsadiga xizmat qilgan (Rescher, 1964:11–15).

"Kitob al-Ta'rifot" (1413-yil) arab-islom ilmiy an'anasidagi dastlabki mukammal terminologik lug'atlardan biri hisoblanadi. Asar alifbo tartibida tartibga solingan bo'lib, turli sohalaridagi 1000 dan ortiq terminning ta'rifini o'z ichiga oladi (al-Jurjoniy, 1983:7).

Jurjoniy har bir termini quyidagi metodologik tamoyillar asosida ta'riflaydi:

1. Terminning lug'aviy (لغوي) ma'nosi – so'zning asl arabcha ildizi va qo'llanish doirasi.
2. Terminning istilohiy (اصطلاحي) ma'nosi – muayyan ilm sohasidagi texnik qo'llanishi.
3. Tushunchaning turli maktablar (مذاهب) bo'yicha izohi – agar u soha bo'yicha qarashlar farq qilsa.
4. Yaqin ma'nodosh tushunchalar bilan farq-o'xshashlik tahlili (al-Jurjoniy, 1983:9–12).

Bu metodologiya Jurjoniy modelini faqat lug'at emas, balki terminologik standartlashuvning haqiqiy tizimiga aylantiradi. U terminlar o'rtasidagi semantik chegaralarni aniq belgilash orqali turli ilmiy maktablar va maktab vakillari o'rtasidagi tushunmovchiliklarni kamaytirish yo'lini ko'rsatadi (Vajda, 1956:88).

Terminologik standartlashuvning asosiy yo'nalishlari

Jurjoniy modelining eng muhim jihati – diniy terminlarning semantik chegaralanishidir. Masalan, "iymon" (إيمان) terminini olaylik: Jurjoniy bu so'zni lug'aviy jihatdan "tasdiq" (tasdiqlash) deb belgilaydi, ammo istilohiy jihatdan kalomchilar va faqihlarning turlicha ta'riflarini keltiradi va ularni muqoyasa qiladi (al-Jurjoniy, 1983:38).

Shuningdek, "kufr" (كفر), "shirk" (شرك), "nifaq" (نفاق) kabi terminlar o'rtasidagi nozik farqlarni belgilash orqali Jurjoniy diniy hukm chiqarishda aniqlik va izchillikni ta'minlaydi. Bu jarayon zamonaviy terminologiyashunoslik fanida "polisemiyaning tartibga solinishi" deb ataladi (Sager, 1990:57).

Jurjoniy tasavvuf sohasidagi terminologiyaga alohida e'tibor qaratadi. "Maqom" (مقام), "hal" (حال), "fano" (فناء) va "baqa" (بقاء) kabi tasavvufiy tushunchalar alohida ta'riflanib, ularning bir-biridan farqi aniq ko'rsatiladi (al-Jurjoniy, 1983:151–155).

Bu terminlar avvalgi tasavvuf nazariyotchilari – al-Qushayriy (986–1072) va al-G'azzoliy (1058–1111) – tomonidan ishlatilgan bo'lsa-da, Jurjoniylarning ta'riflarini umumlashtiradi va izchil bir tizimga soladi. Shu nuqtayi nazardan Jurjoniylarning modeli terminologik standartlashuvning kodifikatsiya (تقنين) bosqichini ifodalaydi (Nwyia, 1970:140).

Jurjoniylarning kalam ilmidagi asosiy terminlar – "araz" (عرض), "javhar" (جوهر), "jism" (جسم) va "a'rad" (أعراض) – ning ta'riflarini Mu'tazila, Ash'ariya va Moturidiya maktablari nuqtayi nazaridan keltiradi. Bu yondashuv terminlarni bir tomonlama ta'riflashdan qochadi va ilmiy muhokama uchun umumiy asos yaratadi (Wolfson, 1976:17–24).

Yunoncha-arabcha tarjima harakati (حركة الترجمة) davrida kirib kelgan falsafiy terminlar – " mantiq" (منطق), "qiyos" (قياس), "burhan" (برهان) – arablashtirish jarayonida Jurjoniylarning tomonidan islomiy ilmiy paradigma doirasida qayta ta'riflanadi (Gutas, 1998:185).

Terminologik lug'atchilik an'anasi Jurjoniylardan ancha avval boshlangan. Ibn Faris (941–1004) ning "Maqoyis al-lug'a" (مقاييس اللغة) asari arab so'z ildizlarining semantik asosini tizimlashtirgan, ammo bu ish terminologik emas, balki etimologik xarakter kasb etadi (Ibn Faris, 1979:I/5).

Al-Qushayriy (986–1072) ning "Risola" asari tasavvuf terminlarini tushuntirsa-da, bu harakat tizimli terminografiya sifatida emas, balki pedagogik maqsadda yo'naltirilgan edi (al-Qushayriy, 2007:25). Jurjoniylarning esa birinchi bo'lib turli sohalarni qamrab oluvchi, alifbo tartibida tuzilgan va ta'riflarni metodologik izchilik bilan keltiruvchi universal terminologik lug'at yaratdi.

Jurjoniylardan keyingi davrda uning modeli keng miqyosda qabul qilindi. Mulla Ali Qoriy (1606-yil vafot etgan) ning "al-Mubin fi sharh ma'ani al-hikamiyyin" asari va Tavhanaviy (XVIII asr) ning "Kashshof istilohat al-funun" asari Jurjoniylarning an'anasini davom ettiradi va kengaytiradi (Tavhanaviy, 1862:I/4).

Jurjoniylarning modelining zamonaviy Arab terminologiyasiga ta'siri

XX asrda arab dunyosida terminologik standartlashuv yangi dolzarblik kasb etdi. Qohira (Misr Arab Tili Akademiyasi, 1932), Damashq (Arab Tili Akademiyasi, 1919) va Bag'dod akademiyalari zamonaviy fan va texnologiya terminlarini arablashtirish va standartlashtirish bilan shug'ullana boshladi (al-Qasimi, 1985:44–50).

Bu zamonaviy terminologik me'yorlashtirish ishlari metodologik jihatdan Jurjoniylarning modeliga tayanadi: lug'aviy va istilohiy ma'no farqini belgilash, turli maktablar va uslublar bo'yicha muqoyasali ta'rif keltirish, semantik chegaralarni aniq ko'rsatish. Ahmad Mukhtar Umar ta'kidlaganidek, klassik terminologik lug'atlar zamonaviy arablashtirma (تعريب) harakati uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda (Umar, 1993:28).

O‘zbek tilshunosligida ham arabcha diniy terminlarning qo‘llanishi va standartlashuvi masalasi muhim o‘rin egallaydi. Zo‘riyeva ta’kidlaganidek, diniy leksikaning bir qismi o‘zbek tiliga Jurjoniy davrida yozilgan arab-forsiy manba matnlari orqali kirib kelgan va bu terminlarning semantik strukturasi asosan shu davrda shakllangan (Zo‘riyeva, 2015:63).

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Ali ibn Muhammad al-Jurjani modeli arab tilida diniy terminologiyaning standartlashuvi tarixida nafaqat muhim nazariy, balki amaliy metodologik namuna sifatida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning “Ta’rifot” asari diniy, falsafiy, fiqhiy va tasavvufiy terminlarni yagona tizim asosida tartibga solgani bilan islom ilmiy merosida terminografiyaning yetuk namunasi hisoblanadi. Asarning universal qamrovi, metodologik izchilligi, semantik aniqlikka bo‘lgan e’tibori hamda terminlar o‘rtasidagi ma’no chegaralarini aniq belgilashi uni klassik arab terminologik tafakkurining eng muhim manbalaridan biriga aylantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, terminologik standartlashuv jarayoni tasodifiy hodisa emas, balki muayyan tarixiy ehtiyoj, ilmiy an’ana va puxta metodologik tamoyillar asosida shakllanadi. Jurjoniy aynan shu jihatdan o‘z davrining ilmiy tafakkurini umumlashtirib, keyingi asrlardagi terminografik ishlanmalar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratgan. Ayniqsa, uning terminlarga lug‘aviy va istilohiy yondashuvni uyg‘unlashtirishi, turli ilmiy maktablar orasidagi ma’no tafovutlarini qiyosiy tarzda ko‘rsatishi bugungi zamonaviy terminologiya tadqiqotlari uchun ham dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Shu bois, Jurjoniy modeli zamonaviy arab terminologiyasi, islomiy ilmiy leksika hamda o‘zbek tilshunosligida diniy terminlarni tizimlashtirish va standartlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar uchun muhim metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuv kelajakda arab va o‘zbek tillaridagi diniy terminlarning qiyosiy, semantik va lingvokulturologik tadqiqotlarini yanada chuqurlashtirish uchun samarali ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. al-Jurjoniy, A. M. (1983). Kitob al-Ta'rifot [كتاب التعريفات]. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
2. al-Qasimi, A. (1985). Ilm al-mustalah: Usuluhu wa manahijuhu [علم المصطلح: أصوله] ومناهجه. Bayrut: Maktabat Lubnan.
3. al-Qushayriy, A. K. (2007). al-Risola al-Qushayriyya fi ilm al-tasavvuf [الرسالة القشيرية في علم التصوف]. Qohira: Dar al-Ma'arif.
4. Anis, I. (1966). Dalalat al-alfaz [دلالة الألفاظ]. Qohira: Maktabat al-Anglo al-Misriyya.

5. Brockelmann, C. (1937). *Geschichte der arabischen Litteratur* (Vol. 2). Leiden: Brill.
6. Gutas, D. (1998). *Greek thought, Arabic culture: The Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early Abbasid society*. London: Routledge.
7. Husayn, T. (1956). *Mustaqbal al-saqafa fi Misr* [مستقبل الثقافة في مصر]. Qohira: Matba'at al-Ma'arif.
8. Ibn Faris, A. (1979). *Maqoyis al-lug'a* [مقاييس اللغة] (A. M. Horun, Tahr.). Bayrut: Dar al-Fikr.
9. Nwyia, P. (1970). *Exégèse coranique et langage mystique*. Bayrut: Dar al-Mashriq.
10. Rescher, N. (1964). *The development of Arabic logic*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
11. Sager, J. C. (1990). *A practical course in terminology processing*. Amsterdam: John Benjamins.
12. Tavhanawiy, M. A. (1862). *Kashshof istilohat al-funun* [كشف اصطلاحات الفنون] (Vol. 1). Kalkuta: [nashr.].
13. Toshpo'latov, B. (2021). *Klassik arab-muslim falsafasi terminologiyasining o'zbek lug'at fondiga ta'siri*. Toshkent: Fan va texnologiya.
14. Umar, A. M. (1993). *Sana'at al-mu'jam al-arabiy* [صناعة المعجم العربي]. Qohira: Alam al-Kutub.
15. Vajda, G. (1956). "Sur quelques éléments juifs et pseudo-juifs dans l'encyclopédie magique et astrologique de Buni." In *Homenaje a Millás-Vallicrosa* (Vol. 2, pp. 483–500). Barselona: CSIC.
16. Versteegh, K. (2014). *The Arabic language* (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
17. Wolfson, H. A. (1976). *The philosophy of the Kalam*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
18. Yo'ldoshev, A. (2018). *O'zbek tilidagi arabcha o'zlashmalar va ularning semantik tasnifi*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
19. Zo'riyeva, D. (2015). *Diniy leksikaning o'zbek tilidagi tarixiy va zamonaviy qo'llanishi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.